

- ²¹ Лапицкая С. Завоевание и колонизация Крыма царизмом // Исторический журнал.— 1937.— № 7.— С. 49.
- ²² Кричинский А. Указ. соч.— С. 46.
- ²³ Серед недержавних націй: Татари // Робітнича газета.— 1917.— 23 серп.
- ²⁴ Возгин В. Е. Исторические судьбы крымских татар.— М., 1992.— С. 394.
- ²⁵ В Крыму // Робітнича газета.— 1918.— 3 січ.
- ²⁶ Возгин В. Е. Указ. соч.— С. 394.
- ²⁷ Проект тюркско-татарской республики // Русские ведомости.— 1918.— 19 фев.
- ²⁸ Авторханов А. Империя Кремля.— Минск—Москва, 1991.— С. 96.
- ²⁹ Шибяев В. П. Указ. соч.— С. 98—99; Национальная политика ВКП(б) в цифрах.— М., 1930.— С. 45.
- ³⁰ Попова Е. Национальный пролетариат Крыма // Революция и национальности.— 1932.— № 8.— С. 86.
- ³¹ Национальная политика ВКП(б) в цифрах.— С. 279.
- ³² Крымская АССР (1921—1945). Вып. 3.— Симферополь, 1990.— С. 275.
- ³³ Крымская АССР: 20-е—30-е гг. (Исторический очерк).— К., 1989.— С. 15.
- ³⁴ Закир А. О ликвидации неграмотности взрослого населения Крыма // Революция и национальности.— 1936.— № 4.— С. 64—66.
- ³⁵ Крымская АССР: 20-е—30-е гг. (Исторический очерк).— С. 5, 11.
- ³⁶ Там же.— С. 16.
- ³⁷ Фромм Э. Бегство от свободы.— М., 1989.— С. 26.
- ³⁸ В бессрочную ссылку // Московские новости.— 1990.— 14 окт.
- ³⁹ Баран В. Крым: 1944 рік // Сучасність.— 1993.— № 8.— С. 74.
- ⁴⁰ Там же.
- ⁴¹ Земсков В. Н. Спецпоселения (по документации НКВД—МВД СССР) // Социологические исследования.— 1990.— № 11.— С. 9.
- ⁴² Там же.— С. 15—16.
- ⁴³ Из истории без вины виноватых // Аргументы и факты.— 1991.— № 7.
- ⁴⁴ Земсков В. Н. Массовое освобождение спецпоселенцев и ссыльных (1955—1960 гг.) // Социологические исследования.— 1991.— № 1.— С. 17.
- ⁴⁵ Национальный склад населения Украины. Ч. 1. (За данными Всесоюзного перепису населения 1989 року).— К., 1991.— С. 4—5.
- ⁴⁶ Там же.— С. 22—23.
- ⁴⁷ Там же.— С. 56—63.
- ⁴⁸ Кремінь В., Маначинський О., Поповкін В., Парохонський Б. Кримськотатарська проблема і шляхи її вирішення // Розбудова держави.— 1993.— С. 51.
- ⁴⁹ Правда.— 1987.— 24 июля.
- ⁵⁰ Там же.— 16 окт.
- ⁵¹ Померанц Г. Национальная озабоченность // XX век и мир.— 1990.— № 11.— С. 35.
- ⁵² Этническая ситуация в Крыму // Керченский рабочий.— 1993.— 3 июн.
- ⁵³ Там же.
- ⁵⁴ Кремінь В. Названа праця.— С. 51.

Новий погляд на проблему

А. В. Куза (Київ)

Києво-новгородські взаємовідносини кінця XI — початку XII ст.

Новгороду — одному з найбільших центрів Давньоруської держави — в літературі приділяється багато уваги. Проте його яскрава історія, насичена гострими соціальними конфліктами, зберігає ще чимало загадок. Насамперед, це стосується ранніх етапів існування міста, мало висвітлених літописцями. Недостатньо вивчений також період, який передував перетворенню Новгороду на феодальну республіку. Епоха становлення новгородського вічового ладу, яка багато в чому визначила його своєрідний характер, безумовно, заслуговує спеціального дослідження.

Відповідні розділи опублікованої в 1962 р. монографії В. Л. Яніна частково заповнюють цю прогалину¹. Однак ряд істотних питань ще чекає свого розв'язання.

У давній праці центральне місце відведено аналізу причин і шляхів розвитку антикиївської боротьби новгородців в кінці XI — на початку XII ст.

Відоме повстання 1136 р., яке поклало кінець неподільному пануванню князів у Новгороді, не раз було предметом всебічного вивчення. Щоправда, розкриваючи причини цього повстання, дослідники, як правило, обмежувалися подіями княжіння Всеволода Мстиславовича. У зв'язку з цим значне поширення одержала теза про те, що в ході повстання і були сформовані основні інститути республіканської влади². Таке розуміння питання спрощує дійсний стан справ, надає подіям 1136 р. відтінку неочікуваності та винятковості.

Інша концепція викладена в книзі В. Л. Яніна. Дослідник відносить перші успіхи новгородців у боротьбі за міські вольності до кінця XI ст., у повстанні 1136 р. він бачить головний її підсумок, а остаточну кристалізацію новгородської державності відсуває набагато далі³.

Сконцентрувавши всю увагу на історії новгородських посадників, автор лише в загальних рисах торкається причин державної перебудови Новгорода. Більшого значення він надає утворенню класу місцевих бояр-землевласників⁴. Звичайно ж, економічне зміцнення та політична консолідація новгородської земельної аристократії підготували ґрунт для її безпосереднього втручання у справи управління державою⁵. Проте зосередження в Новгороді та його околицях значної кількості могутніх феодалів не стільки першопричина, скільки необхідна умова їх успішної боротьби з князівською владою. Лише зіткнення суперечливих інтересів могло розпалити гострий конфлікт між боярством і князівською владою. У свою чергу, боротьба смердів та міського плебсу проти феодалної експлуатації накладала незгладимий відбиток на результати боротьби всередині самої феодалної верхівки. Тому коріння глибоких змін у структурі Новгородського князівства першої половини XII ст. слід шукати в особливостях соціально-економічного та політичного розвитку міста і зв'язаних з ним земель у попередній період.

Побудований у дуже зручному місці — там, де перетиналося багато торговельних шляхів, багатий і упорядкований, такий, що швидко зріс на обох берегах Волхова, Новгород притягував до себе погляди великих князів. Вже з X ст. у місті княжили їх сини. Новгородський князь у той час, як повідомляють літописи, щорічно мав відсилати у Київ 2 тис. гривень, а тисячу — роздавати своїй дружині⁶.

Прийнято вважати, що система взаємовідносин Новгорода з столицею Давньоруської держави, система, встановлена за перших київських князів, нібито не зазнала серйозних змін аж до 1136 р., коли новгородський стіл обіймав не великокнязівський ставленник, а противник Мономаховичів — Святослав Ольгович⁷. Справедливість такого твердження можна перевірити, звернувшись до списку осіб, які правили Новгородом протягом століття, починаючи з кінця X ст.

До 1078 р. новгородський стіл обіймали, за рідкісним винятком, старші сини великих князів або їх посадники⁸. Цей факт наочно ілюструють горді рядки приписки до «Остромирового євангелія», що називає Новгород другою владою Руської держави⁹. З 1078 р. у місті з'явилися вже молодші члени князівської сім'ї¹⁰. Тобто, в умовах міжусобиць, що розгорілися, Новгород перестав влаштовувати київських князів як резиденція їх найближчих помічників та можливих спадкоємців¹¹. І все ж вони, як і раніше, прагнули утримати новгородські землі в своїх руках, вбачаючи у них, очевидно, важливе джерело доходів.

З 1078 р. по 1096 р. у Новгороді змінилися три князі: Святополк Ізяславич, Мстислав Володимирович і Давид Святославич¹². Всі переміщення здійснювалися з волі великого князя, і лише Давида «не влюби» новгородці й прогнали його у 1096 р., закликавши назад князювання Мстислава¹³.

Зіставляючи дані різних джерел, В. Л. Янін достовірно визначив терміни першого перебування в місті юного сина Мономаха (кінець 1088 — початок 1094 р.) і Давида (початок 1094 — 1096 р.)¹⁴. Вигнанням Давида і битвою новгородців з Олегом Святославичем на Колокші відкривається друге багаторічне князювання Мстислава у Новгороді.

Тут слід підкреслити два моменти. По-перше, як невід'ємна частина великокнязівського домена, новгородські землі переходили від одного великого князя до іншого, що на свій розсуд розпоряджалися владою. По-друге, хоча система київського суверенітету над Новгородом і зберігалася, в останній чверті XI ст. вона дещо ослабла, що підтверджується діями самих новгородців, які вигнали Давида і знову запросили Мстислава.

Події 1096 р. виходять за межі звичного перерозподілу влади. Тут мав місце безперечний конфлікт між київським князем і жителями Новгорода, які порушили його прерогативи. Таким чином, першим новгородським князем, що одержав право княжіння всупереч волі Києва, був Мстислав Володимирович.

Суть того, що відбулося, стає до кінця зрозумілою з оповідання, вміщеного у літопису під 1102 р.¹⁵. У тому році великий князь домовився з Володимиром Мономахом, «яко Новугороду быти Святополчю и посадити сынъ свой в немь, а Володимеру посадити сынъ свой в Володимери». 20 грудня в столиці з'явився Мстислав з новгородцями. Сам Володимир Всеволодович в Київ не поїхав, а послав туди своїх «мужів». Вони запропонували новгородцям взяти собі князем сина Святополка, а Мстиславу відправитися у Володимир. На цьому формальному акті дії Мономаха на користь київського князя закінчилися. Супутники Мстислава зайняли непримиренну позицію. Від імені всіх новгородців вони заявили: «Не хотим ни Святополка, ни сына его. Аще як 2 главе имеетъ сынъ твой, то пошли и; а сего ны далъ Всеволодъ, а въскормили есмы себе князь, а ты еси шель от насъ». Спроби великого князя зламати їх упертість зазнали невдачі. Його противники наполягали на своєму і разом з Мстиславом благополучно повернулися до Новгорода.

Аналізуючи наведене літописне повідомлення, насамперед слід звернути увагу на фрази: «Новугороду быти Святополчю» и «не хотим ни Святополка ни сына его». Рішуча відповідь новгородців великому князю свідчила, що вони виступають не тільки проти кандидатури його сина, а й проти домагань самого Святополка розпоряджатися новгородським князівством. Справа торкалася таким чином досить істотного питання: чи збереже Київ свій суверенітет над новгородськими землями, чи ні. Свої дії новгородці мотивували таким чином. По-перше, вони посилалися на попередника Святополка по великому княжінню — Всеволода, який дав їм у князі свого онука. По-друге, твердили, що «въскормили есмы себе князь». По-третє, докоряли Святополку за те, що він пішов від них у 1088 р. Тут для нас важливим є другий пункт, який проливає світло на ці події. По суті, новгородці сформулювали принцип позитивного княжіння у Новгороді. Інакше «вскормление» юного княжича втрачало сенс.

Отже, відмова новгородців зважати на право київського князя усувати і призначати на свій розсуд новгородських князів та їх бажання утримати в місті Мстислава розкривають істинні причини схожих конфліктів 1096 р. і 1102 р. Послідовно зіставляючи факти, ми неминуче прийдемо до висновку, що на рубежі XI—XII ст. вістря по-

літичної боротьби у Новгороді було спрямоване проти великокнязівського автократизму. У діях новгородців помітним є прагнення визволитися від київської опіки. Важелем для досягнення цієї мети служила ідея виховання власного князя, що виключала втручання центральної влади у справи новгородського престолу. У випадку її успішного втілення у життя Новгород ставав самостійним князівством з своєю правлячою династією.

Вигнавши в 1096 р. Давида Святославича, новгородці не просто змінили одного князя іншим, а зруйнували вікову традицію взаємовідносин з Києвом. Прямим і найважливішим результатом цього акту став вихід Новгорода з великокняжого домену. Усі спроби Святополка запобігти цьому зазнали краху. Перемогла згуртованість новгородців. Врешті, великий князь був вимушений визнати самовизначення Новгорода.

Та цим подіям передувала більш рання боротьба новгородців проти великокнязівської влади. Так, у 1064 р., як повідомляє «Повість временних літ», «Бежа Ростислав Тмутороканию и с ним бежа Порей и Вышата, сынъ Остромирь воеводы новгородського»¹⁶, а Тверський і Никонівський літописи додають, що «...из Новограда». Деякі дослідники сумнівалися в справедливості останніх слів¹⁷. Проте для сумнівів навряд чи є достатні підстави. Більш переконливою здається точка зору В. В. Мавродіна¹⁸. Автор вважає, що Ростислав — син померлого в 1052 р. новгородського князя Володимира Ярославича, залишившись з милості дядьків без князівства, жив у Новгороді. Десь близько 1060 р. загинув у битві проти чуді новгородський посадник Остромир. Його неочікувана смерть залишила Новгород без київського намісника. А в 1064 р. Ростислав Володимирович і син Остромира, воевода Вишата, втекли з міста в Тмутаракань.

Очевидно, ці події якимось зв'язані одна з одною. Причиною втечи, на думку В. В. Мавродіна, слід вважати невдалу спробу новгородського боярства посадити у себе на престолі князя-ізгоя і тим самим відокремитися від Києва.

1078 р. новгородці ополчилися на Гліба Святославича «и выгнаша из града, и бежа за Волок, и убиша и чудь»¹⁹. Джерела не дають безпосереднього приводу зв'язувати цю подію з розвитком взаємовідносин між Києвом та Новгородом, проте вони свідчать про високу політичну активність жителів останнього.

Отже, прагнення до незалежності в Новгороді виникло в кінці XI ст., а спорадично виявлялося протягом другої половини цього століття. Київські князі правили Новгородом через своїх синів або інших близьких родичів. Новгородці ж, намагаючись розірвати кайдани великокнязівської опіки, орієнтувалися на князів, не зв'язаних прямо з правлячим домом. Ось чому у їх полі зору опинилися і Ростислав, і Святополк. Та обидва претенденти на новгородське князівство мали істотний недолік — окрім Новгорода, їх нікому було підтримати. Тому Київ успішно давав відсіч сепаратистським тенденціям у своїй старовинній вотчині.

Однак новгородці з кожної невдачі робили для себе певні висновки. Доки в столиці сидів Всеволод Ярославич, його онук, здавалося б, не користувався особливою популярністю у Новгороді. На перший погляд, з ним легко розлучилися після смерті старого князя, коли Святополк, який зміцнив свою владу на київському престолі, за згодою Володимира Мономаха перевів у Новгород смоленського князя Давида, а Мстислава відправив до Ростова. Проте покірність новгородців була лише тимчасовою. Добре розуміючи, що Давид у Новгороді — тимчасово, і великий князь може замінити його більш близькою до себе особою, вони чекали зручного випадку, який скоро й з'явився. Саме тепер Мстислав Володимирович виглядав як найбільш прийнятний кандидат у самостійні новгородські князі. Крім шестирич-

ного князювання у Новгороді, він мав ще одну перевагу. Прибічники молодого князя в особі його батька — головного суперника Святополка, здобували могутнього союзника.

Офіційна позиція Мономаха, звичайно, не відповідала його істинним намірам. За традицією він лише на словах визнавав права Святополка на Новгород. Насправді ж Володимир і не намагався серйозно примусити свого сина в 1102 р. підкоритися великокнязівській волі. Розраховуючи з часом зайняти київський престол і добитися популярності в столиці, переяславський князь не міг відкрито співчувати сепаратистським устремлінням Новгороду. Але для досягнення заповітної мети йому не менш важливо було зберегти багате і велике північне князівство у руках своєї сім'ї. Тому Володимир Всеволодович не поїхав сам у Київ в 1102 р., а його представники обмежилися формальною заявою. Відчуваючи підтримку Мономаха, новгородці рішуче відкинули вимоги великого князя. А той не наважився застосувати до них силу.

Розрахунки новгородців повністю виправдалися. Скориставшись ускладненнями в політиці Святополка на півдні, вони вигнали на початку 1096 р. його ставленика і знову запросили у Новгород Мстислава. Повернути втрачені позиції великому князю вже не вдалося.

До цього часу причини, які спонукали Новгород до боротьби за незалежність від Києва, не одержали належного висвітлення. Щоб зрозуміти їх, слід кинути уважний погляд на характерні риси новгородського життя при попередниках Мстислава.

І хоча літописні відомості про Новгород другої половини XI ст. уривчасті, все ж вони дають змогу змалювати картину розвитку міста в той період. Після смерті Володимира Ярославича на довгі роки припинилося кам'яне будівництво²⁰. У 1067 р. місто піддав жорсткому розгрому Вселав Полоцький²¹. З кінця 50-х років у літописних джерелах перестали згадуватися походи новгородців у навколишні землі. Навпаки, сусідні угро-фінські племена здійснили у цей час ряд набігів на новгородські волості²². Зростання суперечностей між різними верствами давньоруського суспільства в XI ст., що вилилося у широкий народний рух на захист язичництва, знайшло своє відбиття і в Новгороді²³. Нарешті, «постійне переміщення князів із землі в землю, з міста в місто створювало ту нестійкість загального життя, яка насамперед загострювала соціальні суперечності»²⁴.

Одне слово, в останні десятиріччя XI ст. Новгород, як і вся Русь, переживав період певного розброду і занепаду, коли в різних ланках феодального суспільства з'явилися перші тріщини. Відволікаючись на усобиці та боротьбу проти половців, великі князі не могли і не хотіли приділяти багато уваги своїй північній вотчині. Їх новгородські намітники дивилися на своє князювання як на черговий етап у просуванні по щаблях влади і не обтяжували себе зайвими турботами²⁵. Очевидно, регулярне надходження данини становило тепер першочергове завдання київської політики в Новгороді, відсунувши все інше на другий план.

На цьому тлі друге князювання Мстислава знаменує початок нового розквіту Новгорода. У всіх сферах міського життя спостерігається помітне пожвавлення. Літопис сповнений описами внутрішніх міських подій²⁶. Князь і заможні жителі прикрашають Новгород чудовими храмами²⁷. Новгородські війська беруть участь у боротьбі проти Олега Святославича, ходять на війну в Ладугу²⁸. Під проводом Мстислава здійснюється кілька вдалих походів на чужь²⁹. Великого значення надавалося зміцненню обороноздатності князівства. В 1116 р. були закладені нові кам'яні стіни у Новгороді і в Ладозі³⁰. Швидко зростає й територія міста, яка охопила значний простір по берегах Волхова³¹.

До того ж часу належать перші відомості про проникнення новгородців далеко на північ, до берегів Льодовитого океану³².

Цікаві дані одержані в результаті археологічних розкопок. Дослідник давніх новгородських будівель П. І. Засурцев вважає, що планування садіб у Новгороді XII ст., на відміну від попередніх періодів, характерне для феодальних гнізд³³. На думку А. В. Кирьянова, саме в XII ст. в новгородських і суміжних землях остаточно формується прогресивна парова система землеробства, а озиме жито займає провідне місце серед інших зернових культур³⁴.

Надзвичайно цінним, хоча і не повністю вивченим джерелом є новгородські берестяні грамоти XI—XII ст. Порівнюючи зміст більш ранніх грамот з пізнішими, В. Л. Янін дійшов дуже важливого висновку, «що протягом XII століття поступово відбувалося нагромадження грошових ресурсів новгородськими феодалами, що дало їм потім змогу здійснити рішучий наступ на ті землі, які у значній кількості у XII столітті ще належали вільним новгородським общинникам»³⁵.

Ці відомості разом із давніми актами, що збереглися, наприклад грамотами Мстислава і його сина Всеволода, статутом Святослава Ольговича, підтверджують стрімке наростання процесу феодалізації новгородських земель в першій половині XII ст. і пов'язаного з ним посилення експлуатації селян.

Підсумовуючи наведені вище факти, можна констатувати, що початок XII ст. нерозривно пов'язаний з рядом помітних подій. Вони найтіснішим чином поєднані одна з одною, оскільки відбивають сутність одного явища — успішного впровадження феодального способу виробництва і феодальних відносин у Новгородському князівстві.

Егоїстична політика князів перетворилася на гальмо дальшого розвитку феодалізму³⁶. Центральна влада, що слабшала, не могла задовольнити прагнення новгородських феодалів до збільшення володінь і доходів шляхом експропріації нових земель та пограбування сусідніх народів, не гарантувала їм своєчасного захисту від помсти повсталих смердів. Це й примусило місцеву земельну аристократію вибрати шлях сепаратизму.

Заходи Мстислава, що відбивали насамперед інтереси великих землевласників, підкреслюють роль боярства — ініціатора боротьби за незалежність Новгорода. Хоча визволення від великокнязівської влади відповідало вимогам і більш широких верств новгородського населення. Це підтверджується загальним похвлявлнням економічного, політичного та культурного життя міста, що відбувалося під час другого князування сина Мономаха. Новгородський князь, який позбавився постійної опіки Києва, був кровно зацікавлений у розвитку своєї вотчини.

Таким чином, збіг перших реальних успіхів новгородців у боротьбі за свою незалежність з дальшим зростанням феодалізації їх земель не випадковість, а закономірний факт. Самовизначенню Новгорода, перетворення його на суверенне князівство усувало штучну терепону на шляху нового піднесення продуктивних сил і повсюдного поширення феодальних виробничих відносин.

Тут ми ще не торкалися питання про зв'язок антикиївської боротьби новгородців з антикнязівською боротьбою у самому Новгороді. Для успішного розв'язання цієї проблеми важливо встановити, коли виникло в місті посадництво нового типу — головний орган майбутньої республіканської влади. Інакше кажучи, з якого часу новгородське боярство починає активно втручатися в державне правління. Питання це докладно дослідив В. Л. Янін³⁷. Та, як вже відмічалось критикою, не всі положення цього автора є однаково переконливими³⁸.

Зокрема, В. Л. Янін відносить появу посадників нового типу (коли князь співіснує з посадником, а останній представляє новгородців державному апараті) до часу першого правління Мстислава Володимировича. При цьому автор висунув ряд доказів цього³⁹. Зокрема,

важливе підтвердження своєї тези В. Л. Янін знаходить в аналізі сфрагістичного матеріалу. Він звернув увагу на 10 печаток протопроедра (радника або ж помічника князя) Євстафія, знайдених саме в Новгороді⁴⁰. За своїм виглядом ці булли належать до категорії руських вислих печаток XI — початку XII ст. З одного боку, вони мають зображення св. Феодора, а з іншого — грецький напис: «Зглянься на мя, протопроедра Євстафія». З усіх новгородських князів кінця XI — початку XII ст. Феодором в хрещенні звали тільки Мстислава Володимировича. Отже, володарем печаток був Євстафій — радник князя Мстислава. За допомогою додаткових аргументів В. Л. Янін доводить, що ним міг бути не хто інший, як посадник Завід. Самі булли, а разом з ними й посадництво цієї особи, дослідник датує часом першого новгородського княжіння Мстислава, коли «новий державний інститут здійснює найбільш активну діяльність, по суті, очолюючи систему управління Новгородом»⁴¹.

Дальші міркування В. Л. Яніна певною мірою суперечливі. З одного боку, він говорить про новгородське посадництво рубежу XI — XII ст. як про дорадчий орган, про те, що в часи Давида і другого княжіння Мстислава князь поступово зміцнює свої позиції в місті⁴². З іншого, стверджується, що «втручання Києва у новгородське управління в 1094 р. і 1102 р. мало за мету ліквідацію інституту посадництва і відновлення старої системи взаємовідносин з Новгородом»⁴³. Нарешті, В. Л. Янін припускає виборність новгородських посадників на вічі з кінця XI ст.⁴⁴

Якби досліднику вдалося довести факт обрання посадників на вічі, то це якоюсь мірою виправдовувало б нібито наполегливі спроби Святополка ліквідувати у Новгороді інститут посадництва. Спираючись на волю всіх новгородців, посадник міг протистояти князю. Проте, як справедливо підкреслив О. О. Зінін, саме ця важлива теза залишилася не підтвердженою, а старе положення про виборність новгородських посадників з 1126 р. не порушеною⁴⁵.

Події, що передували першій появі в Новгороді Мстислава, а потім Давида, характеризують обох князів як типових намісників Києва на новгородському престолі. Обидва отримали княжіння з рук великих князів. Відповідно до волі Святополка, Мстислав пішов у Ростов в 1094 р., поступившись місцем Давиду. Літопис не дає підстав вбачати у цих князях представників нової системи взаємовідносин Новгорода із столицею. Навпаки, їх доля нічим не відрізнялася від долі попередників. Київський князь, як і раніше, одноосібно розпоряджався новгородськими землями. Перелом стався в 1096 р. Хіба документально підтверджений договір Святополка з Мономахом у 1102 р. присвячений ліквідації системи двовладдя у Новгороді? Там прямо сказано: «Быть Новгороду Святополчю», тобто наполягалось на поверненні міста великому князю.

Саме друге княжіння Мстислава відкриває принципово новий етап у розвитку Новгорода. Всі істотні зміни в його житті, у відносинах з великокнязівською владою безпосередньо зв'язані з двадцятирічним правлінням сина Мономаха. До цього часу можна віднести й формування нових державних інститутів.

Зводячи появу новгородського посадництва нового типу до 1088 р., В. Л. Янін керувався насамперед своїм визначенням печаток Євстафія—Завіда⁴⁶. Виходячи з такої атрибуції, автор змушений був поширити посадництво Завіда на весь термін першого княжіння Мстислава⁴⁷. Три обставини відіграють тут важливу роль. По-перше, 10 виявлених нині примірників печатки протопроедра Євстафія вказують вже на певну тривалість перебування при владі їх володаря. По-друге, не відомі печатки цього часу самого Мстислава. По-третє, не знайдені такі ж булли посадників Петряти і Костянтина, які згадуються в літописі слідом за Завідом.

Проте деякі спостереження дають змогу з'ясувати це питання в іншому плані. Винятковий характер новгородських печаток Євстафія говорить про виняткове становище їх володаря. Протопроедр, на нашу думку, одержав право скріплювати печаткою документи князя лише через малолітство Мстислава. Таким чином, і повноваження Євстафія, і скреплені ним документи були зумовлені тимчасовими обставинами. Коли останні зникли, потреба у печатці також відпала. Напевно, було скасовано й саму посаду протопроедра. У всякому випадку ні в новгородській сфрагістиці, ні в новгородському політичному житті цей титул більше не зустрічається.

Беручи до уваги міркування такого порядку, безпідставно зв'язувати хронологічно ізольовані печатки протопроедра Євстафія з виникненням у Новгороді інституту посадництва, що перетворилося на головний орган республіканської влади.

Звернемося ще до одного факту. Протиставляючи посадників новгородським князям, В. Л. Янін виходить з того, що влада новгородських князів визначалася волею великого київського князя, а влада посадників спиралася на вічове рішення новгородців. Формально обидві влади не залежали одна від одної. Та в 1095 р. і князь Мстислав, і «виборний» посадник Завід були, стверджує В. Л. Янін, одночасно усунені Святополком. Навпаки, в 1096 р. Мстислав одержує княжіння не від київського князя, а від новгородців. Цього разу джерело князівської і посадницької влади єдине — новгородське віче. Як що точно дотримуватися гіпотези В. Л. Яніна, подібні суперечності пояснити важко.

Безумовно, відокремлення Новгорода від Києва у 1096 р. спричинило істотну реорганізацію місцевої системи управління. Гадаємо, що вона була приведена у відповідність з адміністративним устроєм інших князівств, які здобули незалежність у другій половині XI ст. А саме — князі, які закріпилися на спадкових столах, використали інститут посадництва для керування окремими частинами своїх володінь.

Визначити скільки-небудь повно функції посадників на цьому етапі з наявних джерел немає змоги. Проте деякі відомості все-таки є. Так, Володимир Мономах у своєму повчанні пише: «На посадники не глядя, ни на биричи, сам творил, что было надобе»⁶. Старий князь радив дітям не довіряти всіх справ підлеглим, а самим постійно втручатися в управління. Захопивши Ростовську і Муромську землі, Олег Святославич саджає по містах посадників і починає брати данину. Після вбивства Андрія Боголюбського повстанці за «волості його» побили князівських посадників. За повідомленням літопису, ладозький посадник Павло керує будівництвом кам'яних стін у своєму місті⁷. Всі ці приклади свідчать про те, що посадники, як правило, очолювали на місцях князівську адміністрацію.

Події 1096 р., результатом яких була поява в Новгороді власного князя, дали змогу і тут організувати посадництво, аналогічне описаному вище. У всякому випадку, в першій третині XII ст. посадники були в Ладозі, Пскові і самому Новгороді.

Вже зазначалося, що широко відомий вже в науці висновок про виборність новгородських посадників, починаючи з 1126 р., не був спростований. До цього року згадки про посадників зустрічаються в текстах, що не підтвержують гіпотезу В. Л. Яніна. Виникнення у Новгороді посадництва нового типу ніяк не відображено літописом. Імена посадників знову з'являються на його сторінках лише після того, як Мстислав пішов на південь. Про трьох з чотирьох посадників, відомих у місті між 1117 р. та 1126 р., повідомляється у зв'язку з їх смертю з. Про четвертого — Бориса — сказано, що він прибув з Києва. А під 1126 р. в літопису записано: «В то же лето вдаша посадничество Мирославу Гюретиницю»⁸.

Отже, посадники потрапили в поле зору літописця не випадково, а в певний період часу. Їх роль в управлінні князівством після відходу Мстислава на княжіння у Белгород та появи на новгородському столі малолітнього Всеволода, очевидно, зросла. Та літопис знову-таки не відзначає зміну посадників, а лише фіксує смерть того або іншого державного мужа. Тим значнішими є відомості про Бориса, якого прислали з Києва, та про Мирослава, вперше обраного самими новгородцями. Ці дві події, які, очевидно, виходили за рамки простого перерозподілу адміністративних посад, літописець підкреслив спеціально. Отже, джерела не дають ніяких підстав протиставляти посадника і князя протягом усього княжіння Мстислава.

Виходячи з наших міркувань, можна змалювати відносно чітку схему адміністративної організації новгородського князівства. На чолі держави стояв князь. У найважливіших містах сиділи призначені ним посадники, які уособлювали владу князя на місцях.

Результатом боротьби новгородського боярства проти автократизму Києва було утворення в Новгороді власного, незалежного князя, а не вузька участь місцевої знаті в державному управлінні. Цей успіх надав місцевій аристократії можливість займати старі і нові державні пости, які раніше обіймали представники великокнязівської адміністрації.

Політична боротьба в Новгороді кінця XI — початку XII ст. наглядно ілюструє запропоновану Б. О. Рибаківим характеристику ролі земського боярства — на той час прогресивної феодальної верстви — у перетворенні структури Давньоруської держави. Розрив, який ставав помітним у другій половині XI ст., між продуктивними силами, що продовжували розвиватися, і політичною формою, яка тимчасово загальмувала «нормальний розвиток феодального класу», був усунений боярством. Воно сприяло створенню в територіальних рамках давньоруської ранньофеодальної імперії півтора десятка самостійних князівств⁵⁶.

Величезні масштаби Київської держави не давали змоги «налагодити нормальне виробництво на феодальних засадах на селі і в місті»⁵⁷. Це завдання виконали у своїх землях незалежні давньоруські князівства. Поява цих князівств-королівств знаменує початок періоду зрілого феодалізму на Русі.

Новгородські феодалі в числі перших зробили спробу відокремитися від Києва. У союзі з Мстиславом Володимировичем та його батьком їм вдалося зламати опір великого князя і домогтися самостійності Новгорода, що швидко справило позитивний вплив на розвиток міста і зв'язаних з ним земель.

Мстислав був першим незалежним новгородським князем, обраним місцевою земельною аристократією, — главою молодого суверенного князівства. Його правління стало в Новгороді тим коротким «медовим місяцем» спільного життя боярства та осілих на землю князів⁵⁸. Недаремно в пам'яті новгородців Мстислав залишився справді новгородським князем, таким, якого всі поважали і любили. Тому вони з піднесенням вітали в 1146 р. його сина Ізяслава: «Ти наш Володимир, ти наш Мстислав». Однак злагода між князем і боярством тривала недовго. Перехід київського стола до Володимира Мономаха у 1113 р., а потім і до самого Мстислава, які прагнули відродити феодальну монархію і спинити сепаратистські тенденції в руських землях, породив у Новгороді не лише конфлікт з Києвом, а й з власним князем. Таким чином, антикнязівська боротьба новгородців у той час стала відповіддю на спроби Києва за допомогою Всеволода Мстиславича ліквідувати завойовану в кінці XI ст. незалежність. Суперечності, що виникли, були розв'язані в 1156 р., коли Всеволод був вигнаний, а боярство з тих пір вже не випускало контроль над державною владою з своїх рук.

* * *

Автор цієї публікації не дожив навіть до свого 50-річчя. Але те, що встиг зробити цей дослідник, дає підстави характеризувати його як одного з найбільш талановитих медієвістів нашого часу. Наукові інтереси А. В. Кузи були різноманітними: рибальська справа на Русі і проблеми історії раних слов'ян, розробка актуальних питань геральдики, сфрагістики, берестології. В останні роки свого життя йому вдалося отримати ряд цікавих результатів з проблеми давньоруського міста. В представленій праці з архіву вченого досліджується дуже важливий аспект взаємовідносин Києва і Новгороду в кінці XI — на початку XII ст., насамперед, причини і шляхи розвитку боротьби новгородців проти великокнязівського автократизму.

Можливо, не всі міркування і висновки вченого є беззаперечними. Однак вони становлять певний науковий інтерес і, сподіваємося, дадуть поштовх до дальших досліджень з цієї проблеми. **Редколегія.**

- ¹ Янин В. Л. Новгородские посадники.— М., 1962.
- ² Там же.— С. 62, 63.
- ³ Там же.— С. 72.
- ⁴ Там же.— С. 68.
- ⁵ Зимин А. А. Рецензия на книгу В. Л. Янина «Новгородские посадники» // Совет. археология.— 1963.— № 3.— С. 274.
- ⁶ Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов (далі НПЛ).— М.; Л., 1950.— С. 168.
- ⁷ Зимин А. А. Указ. соч.— С. 274.
- ⁸ Див.: Янин В. Л. Указ. соч.— С. 47—50.
- ⁹ Рыбаков Б. А. Древняя Русь.— М., 1963.— С. 197.
- ¹⁰ Янин В. Л. Указ. соч.— С. 50—51.
- ¹¹ Мавродин В. В. Очерки истории левобережной Украины.— Л., 1940.— С. 157.
- ¹² Лаврентьевская летопись // Полное собр. русских летописей (далі ПСРЛ).— Л., 1926—1928.— Т. 1.— Стб. 85, 89, 97; Ипатьевская летопись // Там же.— СПб., 1908.— Т. 2.— Стб. 250, 275, 276; НПЛ.— С. 19, 161, 202, 470.
- ¹³ НПЛ.— С. 19, 202; ПСРЛ.— Т. 11, с. 250; Т. 4.— С. 150.
- ¹⁴ Янин В. Л. Указ. соч.— С. 50, 51.
- ¹⁵ ПСРЛ.— Т. 1.— СПб. 275.
- ¹⁶ Повесть временных лет (далі ПВЛ).— М.; Л., 1950.— Ч. 1.— С. 110.
- ¹⁷ Див.: ПВЛ.— Ч. 2.— С. 393, прим. к с. 110.
- ¹⁸ Мавродин В. В. Очерки истории левобережной Украины.— Л., 1940.— С. 161, 162.
- ¹⁹ НПЛ.— С. 161, 470.
- ²⁰ Міське кам'яне будівництво, як довів Б. О. Рыбаков, є хорошим показником для з'ясування періодів занепаду розквіту Новгороду. (Див.: Б. А. Рыбаков. К вопросу о хронологии новгородских древностей) // Совет. археология.— № 4.— 1959.— С. 104, рис. 10).
- ²¹ НПЛ.— С. 17, 186.
- ²² Там же.— С. 17, 183.
- ²³ Тихомиров М. Н. Крестьянские и городские восстания на Руси.— М., 1955.— С. 124—127.
- ²⁴ Рыбаков Б. А. Обзор общих явлений русской истории IX — середины XIII века // Вопр. истории.— 1962.— № 4.— С. 43.
- ²⁵ Янин В. Л. Указ. соч.— С. 68.
- ²⁶ Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение.— М.; Л., 1947.— С. 177—180, 202, 203.
- ²⁷ НПЛ.— С. 20, 203, 204.
- ²⁸ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 169, 170; НПЛ.— С. 19, 202, 203.
- ²⁹ НПЛ.— С. 20, 203, 204.
- ³⁰ Там же.— С. 20, 204.
- ³¹ Тихомиров М. Н. Указ. соч.— С. 167.
- ³² ПВЛ.— Ч. 1.— С. 167, 168.
- ³³ Засурцев П. И. Усадьбы и постройки древнего Новгорода // Материалы и исследование по археологии СССР (далі МИА).— № 123, 1963.— С. 125, 126.
- ³⁴ Кирьянов А. В. История земледелия новгородской земли // МИА, № 65, 1959.— С. 324—335.
- ³⁵ Янин В. Л. Я послал тебе бересту...— М., 1965.— С. 170.
- ³⁶ Рыбаков Б. А. Обзор общих явлений русской истории IX — середины XIII века // Вопр. истории.— 1962.— № 4.
- ³⁷ Див. докладніше: Янин В. Л. Новгородские посадники.— М., 1962.— С. 47—80.

- ³⁸ Зимин А. А. Указ. соч.— С. 272, 273.
³⁹ Див. докладніше: Янин В. Л. Новгородские посадники.— С. 54—62.
⁴⁰ Там же.— С. 60, 61.
⁴¹ Там же.— С. 61, 62.
⁴² Там же.— С. 62, 80.
⁴³ Там же.— С. 62.
⁴⁴ Там же.— С. 68.
⁴⁵ Зимин А. А. Указ. соч.— С. 273, 274.
⁴⁶ Янин В. Л. Новгородские посадники.— С. 60, 61.
⁴⁷ Там же.— С. 62.
⁴⁸ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 163.
⁴⁹ Там же.— С. 168.
⁵⁰ ПСРЛ.— Т. 25.— С. 84.
⁵¹ НПЛ.— С. 20, 204; ПВЛ.— Ч. 1.— С. 197.
⁵² НПЛ.— С. 20—23, 204—207.
⁵³ Там же.— С. 20, 21, 204, 205.
⁵⁴ Там же.— С. 21, 205.
⁵⁵ Там же.— С. 21, 205.
⁵⁶ Рыбаков Б. А. Обзор общих явлений русской истории IX—середины
XIII века.— С. 51.
⁵⁷ Там же.— С. 49.
⁵⁸ Там же.— С. 54.